

Uloga dijaspore u procesu transnacionalizacije

SAŠA BOŽIĆ

Institut za migracije i narodnosti

Zagreb

E-mail: sasabozic@inet.hr

UDK: 325.1/2:316.73

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 29. 9. 2001.

Autor analizira aktivnu ulogu dijaspora u procesu transnacionalizacije, intenzitet i pravac njihovog utjecaja na transferenciju, transformaciju i transcendenciju granica nacionalnih jedinica. Nakon redefinicije dijaspore kao deteritorijalizirane mreže čije se aktivnosti usmjeravaju prema realnoj ili zamišljenoj "domovini", on naglašava razlike među dijasporama s obzirom na intenzitet identifikacije, stupanj hibridnosti, vezanost za lokalitet te s obzirom na aktivnost članova, kao i razlike među dijasporama s obzirom na njihov utjecaj na formiranje transnacionalnih socijalnih oblika. U zaključnom dijelu članka autor određuje glavna područja u kojima se aktivnosti dijaspora presijecaju s transnacionalizacijom ili na nju izravno utječu. Pri tome kombinira intenzitet i pravac akcije sa sferama transferencije, transformacije i transcendencije granica nacionalnih jedinica.

Ključne riječi: DIJASPORA, GLOBALIZACIJA, TRANSNACIONALIZACIJA, NACIJA-DRŽAVA, ETNICITET

Popularnost termina "diaspora" jest u sve zamjetnijem porastu. Društveni znanstvenici započeli su reinenciju znanstvenog područja koje je već steklo popularnost 1960-ih i 1970-ih godina nakon što su se prve imigrantske populacije u Zapadnoj Europi počele organizirati kao etničke kolonije (Heckmann, 1991) i etničke mreže te nakon što je spoznaja da će "gastarbajteri" ostati ondje zauvijek (Castles, 1984) počela prodirati u znanstvenu zajednicu, političke stranke te na kraju i u medije. Pojavljuju se i znanstveni neologizmi poput "diasporizacije"¹ (Cohen, 1997; Riggs, 1999). Oni potvrđuju činjenicu da znanstvenici intenziviraju proučavanje fenomena koji su posljedica prvenstveno aktivnosti pripadnika dijaspore. U posljednjem desetljeću pojavili su se i novi znanstveni časopisi (*Diaspora*) te atlas specijalizirani za dijasporu², i uputili na činjenicu da su znanstvena i pseudoznanstvena publika, pa tako i upotreba termina i koncepta dijaspore, sve širi. Osim toga taj se termin počeo koristiti i za pojave koje nisu u direktnoj vezi s migrantskim grupama izvan domovine, već i za pojave poput hibridizacije kulturnih sadržaja u svijetu s poroznim granicama (Papastergiadis, 2000), pa je tako postao dvosmislen i teško upotrebljiv bez prethodnog (re)definiranja. Termin *diaspora* postaje sve višeznačniji zbog intenzivne upotrebe u različitim područjima i u različite svrhe.

Ne postoje li dobri razlozi za intenzivniju upotrebu i popularnost koncepta koji bi trebao objasniti socijalne posljedice migracija, među kojima su pojedine starije od dvije tisuće godina? Jedan od razloga zbog kojeg društveni znanstvenici sve češće nailaze na termin *diaspora* te zbog kojeg oživaljavaju istoimeni koncept sadržan je u činjenici da migranti i predstavnici institucija zemalja emigracije sve češće i sami koriste taj termin te prezentiraju svoj slučaj, tj. svoju grupu, kao dijasporu. Za to postoje dobri politički razlozi. Pri korištenju ter-

¹ Sami autori priznaju da se radi o ružnoj kovanici (Cohen, 1997), ali da se za neke pojave poput sve šire upotrebe termina *diaspora* te sve važnije uloge transnacionalnih migrantskih mreža koje se nazivaju dijasporama, jednostavno ne može naći adekvatan termin.

² Vidi npr. Chaliand i Rageau (1995).

mina dijaspore u javnim raspravama stvara se simbolička veza između vlastite grupe i klasičnih dijaspore (npr. poput židovske) koje imaju visok politički i "moralni" status. Na taj se način ujedno, svjesno ili nesvjesno, "viktimizira"³ vlastita grupa u javnom diskursu u svrhu poboljšanja početne pozicije u javnoj političkoj raspravi, te naglašava neravnopravnost vlastite grupe i njeno stradanje tijekom migracije ili nakon imigracije u novoj diskriminirajućoj sredini. Osim toga, preuzimanjem retorike o dijasporama (a ne npr. o manjinama) može se poboljšati vlastita politička pozicija jer preuzimanjem uloge medijatora, što se najčešće ogleđa u retorici i programima "gradnje mostova suradnje", grupa postaje nezaobilazan faktor u političkoj komunikaciji institucija zemlje emigracije i zemlje imigracije. Napokon, preuzimanjem termina *dijaspore* migrantska grupa može vršiti "moralni pritisak" na različite institucije društva emigracije da pomognu svojim "sugrađanima", "sunarodnjacima" ili "potomcima" izvan države, izvan nacije, izvan etnije, pa na taj način poseban oblik imenovanja vlastite grupe može postati i dodatan resurs⁴.

Drugi razlog oživljavanja koncepta dijaspore u vezi je s činjenicom da migrantske grupe u Zapadnoj Europi danas razvijaju karakteristike koje su se obično pripisivale dijasporama (Hettlage, 1991) — pripadnici druge i treće generacije više su uključeni u aktivnosti etničkih migrantskih grupa; mit o povratku postaje ponovo važan pripadnicima prve generacije jer se sve češće približavaju vlastitom umirovljenju, te pripadnicima druge i treće generacije jer diskriminacija nije oslabila. Uza sve to komunikacija u primajućem društvu te komunikacija s društvom porijekla intenziviraju se zbog razvoja komunikacijske tehnologije, te zbog omasovljenja i pojeftinjenja međunarodnih i interkontinentalnih letova.

Treći razlog oživljavanja i popularizacije koncepta dijaspore povezan je s pretpostavljenom intrinzičnom karakteristikom dijaspore da jednostavno prelaze ili zaobilaze granice nacije-države. Aktivnosti dijaspore u svojoj bi osnovi trebale biti transnacionalne jer njeni pripadnici moraju ukalkulirati komunikacijske smetnje što ih stvaraju granice i mehanizmi njihove kontrole. Napokon, mnoge dijaspore i jesu transnacionalne mreže (ponekad i samo virtualne) koje djeluju na "grass-roots" ravni izbjegavajući nacionalne i internacionalne institucije koje povezuju "primajuća" nacionalna društva i nacionalna društva "porijekla" (Portes, 1999). Smanjenje važnosti lokaliteta za nove oblike komunikacije kao jedna od najvažnijih karakteristika globalizacije najčešće se ilustrira upravo iskustvima suvremenih dijaspore⁵.

Pozicija dijaspore u doba globalizacije postaje priznata te sve češće diskutirana tema (Cohen, 1997; Vertovec i Cohen, 1999; Shuval, 2000). Ona međutim nije šire obradivana, a svi društveni odnosi koje sadržava još nisu niti zamijećeni, a kamoli jasnije sistematizirani. Autori uglavnom naglašavaju činjenicu da se globalizacija i socijalni te ekonomski razvoj dijaspore "lijepo preklapaju" (Cohen, 1997). Međutim, čini se da se aktivna uloga dijaspore u procesima poput transnacionalizacije i globalizacije u najmanju ruku zanemaruje ili zaobilazi. Naime, vrlo je jednostavno proglasiti dijaspore transnacionalnima u njihovoj socijalnoj i ekonomskoj osnovi, ali je mnogo teže točno reći kako akcija pripadnika dijaspore presijeca transnacionalizaciju i gdje ju presijeca ili gdje se s njom preklapa. Cilj ovog rada jest da se nadiđe dosadašnje opće tvrdnje o odnosu dijaspore i "transnacionalizma" i prikazati sfere u kojima akcija pripadnika dijaspore izravno utječe na transnacionalizaciju, bez obzira na to potpomaže li ju ili čak i blokira. Da bi se ispunio taj cilj, neophodno je međutim preispitati definicije dijaspore i transnacionalizacije, prije svega zbog višeznačnosti tih termina, ali i

³ Klasične dijaspore jesu "raspršenja", disperzije nastale između ostalog i nasiljem počinjenim nad cijelom etnijom.

⁴ To dakako ne znači da pripadnici grupe koja se opisuje kao dijaspore "zavaravaju" sebe ili institucije društva porijekla. Borba za dodatne resurse i ponovno otkrivanje osjećaja pripadnosti dalekoj domovini mogu biti potpuno kompatibilni.

⁵ Vidi npr. Appadurai (1998).

zbog promjene uvjeta djelovanja pripadnika dijaspora u postmigracijskim fazama te zbog proširenja područja u kojima se primjećuju posljedice transnacionalizacije.

(Re)definicija dijaspore ili razgraničenje jednog koncepta

U ovom se radu pretpostavlja da dijaspora nije koncept s konstruiranom relevancijom zbog invencije novih tema koje omogućuju društvenim znanstvenicima da nastave svoj rad u zahtjevnom i golemom području proučavanja globalizacije. Dijaspore doista načinju granice nacije-države, mnoge od njih se organiziraju transnacionalno te koriste najnovije tehnologije radi prevladavanja prostora, a isto tako i relativiziraju teritorijalnost kao osnovu grupnog identiteta. U društvenim znanostima se sve češće pretpostavlja da dijaspore predstavljaju društvenu formu koja barem upotpunjuje procese koji se opisuju pojmom globalizacije. No rijetko se pronalaze pokušaji razgraničenja i jasnog definiranja pojmova. Dapače poneki autori npr. stapaju sadržaj pojmova dijaspora i transnacionalizma. Tako Steven Vertovec (1999) gotovo stapa pojmove dijaspore i transnacionalizma povezujući sadržaje dimenzija pod oba pojma. Dijaspore kao socijalni oblik, kao tip svijesti i kao oblik kulturne produkcije (Vertovec i Cohen, 1999) na kraju se teško razlikuje od transnacionalizma kao oblika kulturne produkcije te kao rekonstrukcije okruženja i lokaliteta.

Stoga je svaki pokušaj jasnog definiranja koncepta više nego dobrodošao u vrijeme kada se preklapanje akcije pripadnika dijaspore s najvažnijim akcijama koje omogućuju transnacionalizaciju kao proces terminološki zamagľuje. Takav pokušaj je pokušaj Freda Riggsa koji na tragu svoje onomatske metode definiranja (Riggs, 1991) pokušava jasno odrediti i razgraničiti dimenzije jednog koncepta, a ne definirati različitim značenjima već "nabrekle" riječi. Riggs je pronašao 18 različitih dimenzija važnih za određenje koncepta dijaspore. Od različitih oblika "domovine" (nacije-države, regije, etnije, itd.) do geografske raspršenosti, koncentracije, socio-ekonomskog statusa pripadnika dijaspore, njihova identiteta kao osnove za različite oblike komunikacije s "domovinom"; od različitih oblika državljanstva kao formaliziranih oblika pripadnosti aktivnih "dijasporijanaca" do geneze dijaspore, itd. Njegov je koncept vrlo ambiciozan jer ga pokušava primijeniti na sve dijaspore. Zato i najmanja nejasnoća može postati ozbiljan problem u slučaju daljnjeg razrađivanja cijelog koncepta. Tako Riggs (1999:4) npr. tvrdi da dijaspore mogu nastati ne samo migracijom već i (ponekad i arbitrarnim) povlačenjem granica nacija-država. Takve "dijaspor" on naziva *cleft-diaspora*, odnosno dijasporama rascjepa, rascjepnim dijasporama. Postoje mnogi slučajevi koji pokazuju da su etničke grupe preuzele drugačije strategije grupnog djelovanja nakon povlačenja granica u područjima koja su se prije toga nalazila u istoj državi. Primjerice, gradišćanski Hrvati postali su "autohtona" austrijska etnička manjina te u potpunosti preuzeli političku retoriku manjine, a ne dijaspore. Hrvati u Hercegovini, koji imaju status konstitutivnog naroda u Bosni i Hercegovini, većinom nisu prihvatili retoriku dijaspore, koja se međutim intenzivno koristila u političke svrhe u "matici" — tj. u Hrvatskoj. Sličan slučaj jest i slučaj Mađara u Slovačkoj, Hrvatskoj, Srbiji i Rumunjskoj. Ti primjeri upućuju na činjenicu da uz objektivni kriterij određivanja oblika disperzije i nastanka dijaspora, kao što je vanjsko odvajanje kroz povlačenje granica, postoji i subjektivni kriterij, odnosno svjesna odluka pripadnika odvojene grupe da se naziva dijasporom ili da se ne naziva dijasporom. Osim toga rascjepne dijaspore kao važan dio dimenzije "geneza" dovode u pitanje kriterije na osnovu kojih Riggs raščlanjuje najvažniju dimenziju koncepta dijaspore: "domovinu". Ukoliko nacija-država odnosno njezine granice predstavljaju osnovu koja određuje što je centar a što raspršenje iz centra, onda se etnička grupa izvan regije u kojoj je većinom koncentrirana, ali u istoj državi⁶ (Albanci u Srbiji, Čečeni u Rusiji) može samo uvjetno nazivati "etnonacionalnom dijasporom"⁷. Tada i

⁶ Što se uskoro može promijeniti.

⁷ Kako to čini Riggs (1999:3).

mikrodijaspose (Riggs, 1999:3), odnosno migranti iz jednog sela ili male zajednice, postaju makroproblem.

Uz te nejasnosti Riggsu se može prigovoriti i ekstenzivnost u određenju dimenzija koje se na kraju djelimice preklapaju⁸, ali mu se u svakom slučaju mora priznati važan doprinos u razjašnjavanju jednog termina koji je širokim javnim i političkim korištenjem postao znanstveno gotovo neupotrebljiv. Riggs je daleko nadišao definiranje nabranjem karakteristika⁹ što bi ih zatim trebale imati sve ili gotovo sve grupe koje se nazivaju dijasporama. Jedan od njegovih najdalekosežnijih zaključaka jest tvrdnja da se dijaspora ne organizira kao jedinstveni kolektivitet. Organizacije istih dijaspora, čak i istih ideoloških usmjerenja, često konkuriraju jedna drugoj ili se nalaze u stalnom konfliktu. Nije ispravno govoriti da dijaspora nešto čini ili djeluje jer se sve akcije pripadnika dijaspore provode ili individualno ili kroz organizirane grupe čiji su članovi. Važnost te tvrdnje potvrdit će se pri razmatranju mogućnosti određenja dijaspore kao transnacionalne mreže u doba transnacionalizacije ili relativiziranja teritorijalnih i nacionalnih granica.

No prije toga važno je napomenuti još jednu mogućnost definiranja dijaspore. Nju je iskoristio James Clifford (1994) kada je ustvrdio da nije potrebno locirati najvažnije karakteristike dijaspore, već se treba koncentrirati na njene granice, odnosno na suprotnosti iza tih granica koje omogućuju određenje sadržaja pojma dijaspora. Ona se određuje nasuprot naciji-državi i autohtonim etničkim manjinama i plemenskim grupama. To ne znači da je dijaspora u osnovi antinacionalistička, ali u svakom slučaju znači da dijaspora ne može biti ekskluzivno nacionalistička. Mnoge su dijaspose raspršene i organizirane transnacionalno, izvan nacionalnih veza ili pokraj nacionalnih veza i institucija, mnogi njeni pripadnici imaju višestruke identitete i veze. Diaspore uključuju prakse akomodacije primajućem društvu i njegovim normama, ali i otpor istom društvu i njegovim normama. Diaspora je drugačija od putovanja utoliko što nije privremena. Ona uključuje stanovanje, kolektivne domove daleko od domovine. Diskurs dijaspore artikulira alternativne javne sfere, oblike svijesti i solidarnosti koji održavaju identificiranje van nacionalnog vremena i prostora. Ona je u stalnoj tenziji s nacionalnom asimilacijskom ideologijom primajućeg društva, ali i s urođeničkim "autohtonim" zahtjevima manjina primajućeg društva. Bez obzira na ciljeve dijaspore odnosno na njihove želje, one su prvenstveno zajednice koje su ovdje da jednog dana ne budu ovdje već negdje drugdje. One žive ovdje, a sanjaju drugo mjesto i drugo, prošlo ili buduće, vrijeme. Nadalje, ideologija nacionalnih društava bazirana je na linearnoj temporalnosti¹⁰, a iskustvo dijaspore često je u sukobu s linearnom temporalnosti te je bliža antiteološkoj temporalnosti zbog čestih remigracija ili čak novih progonstava nakon kojih se zajednica nalazi pred novim početkom.

Takav način definiranja problematičan je zato što je u osnovi negativan. Clifford ipak ne pronalazi pozitivnu definiciju dijaspore nego ostaje na suprotnosti prema drugim socijalnim oblicima koje nije jasno definirao. Osim toga termin *dijaspora* ponekad koristi misleći na zajednice, a ponekad na grupe, narode, mreže ili čak na poseban diskurs. Dok je Riggs bio ekstenzivan u pokušaju jasnog razgraničenja dimenzija koncepta dijaspore, Clifford nije dovoljno jasan u određenju područja kojim se bavi. Cliffordov pristup, međutim, otkriva važne probleme pri određenju društveno-znanstvenog koncepta dijaspore, čak i kada ih izravno ne predstavlja. Među njima su i pitanja — postoji li još jasan odnos centra tj. društva porijekla i dijaspore izvan njega; te hoće li se uskoro moći govoriti o dijasporama u suprotnosti prema nacijama-državama u doba uznapredovale transnacionalizacije?

⁸ Tako se npr. dimenzije "initiatives" odnosno izvor koji potiče pripadnike dijaspore na djelovanje i "externalities", tj. faktori van dijaspore koji utječu na ponašanje članove dijaspore većim dijelom preklapaju.

⁹ Vidi npr. Sheffer (1986) ili Safran (1991).

¹⁰ Od stanja bez države do stvaranje države, njezina jačanja te na kraju i ekspanzije.

Da bi se moglo odgovoriti na ta pitanja, potrebno je ipak odrediti što je danas dijaspora, ako već ne što je dijaspora oduvijek i zauvijek. Pri tome je potrebno odrediti način definiranja koji neće biti toliko ekstenzivan da svaki pojedinačan kritičan slučaj dovodi u pitanje cijelu definiciju, ali koji neće biti negativan i nejasan. Jedna neiskorištena mogućnost definiranja koja je vrlo vrijedna u slučajevima kada se dijelovi koncepta preklapaju jest upotreba markera kritičnog minimuma (Oomen, 1997). Etničke kolonije, etničke mreže, dijaspore itd. mogu imati brojne slične ili dijeliti iste karakteristike. No svaki od tih termina upućuje i na pojedinačne karakteristike koje nikada ne dijeli s drugim terminima. Svaki put kada takva karakteristika u pojedinačnom slučaju izostane, više se ne može govoriti o dotičnom pojmu ili konceptu.

Kada se traži marker kritičnog minimuma za dijasporu, tada postaje jasno da se dijaspora kao socijalna forma ne može odrediti bez prethodnog određenja stupnja inkorporacije pojedinca. Naime, većina nejasnosti pri opisanim pokušajima određenja dijaspore u vezi je s pitanjem tko sve može biti opisan kao pripadnik dijaspore i zašto. Do sada se gotovo uvijek implicitno pretpostavljalo da dijaspora može biti grupa, populacija, zajednica itd. Međutim još je Don Handelmann (1977) na primjeru etničke grupe pokazao da je stupanj inkorporiranosti pojedinca kriterij koji može razlikovati "etničke kategorije" koje ponekad ne opisuju postojeće grupe ili populacije te "etničke zajednice" s najvišim stupnjem inkorporacije koje uključuju čvrste veze. Handelmann (1977) razlikuje četiri razine inkorporacije koje se mogu naći u ljudskim grupama. Etnička je kategorija najneobaveznija razina inkorporacije, gdje postoji samo uočena kulturna razlika između grupe i stranaca te granica među njima. Na sljedećoj razini odnosno razini etničke mreže postoji stalna interakcija članova koja je takva da omogućuje raspodjelu resursa među članovima. U etničkoj asocijaciji članovi razvijaju zajedničke interese ali i političke organizacije da izraze te interese na kolektivnoj, korporativnoj razini. Konačno, postoji i etnička zajednica koja posjeduje i stalan, fizički ograničen teritorij sa stalnim političkim institucijama. Stupanj inkorporiranosti pojedinca kriterij je koji može dijeliti postojeće od nestalih (asimiliranih, protjeranih i sl.) kao i nestajućih ali i nastajućih etničkih grupa.

Za dijasporu vrijedi isto. Pripadnik dijaspore teško može biti svaki stanovnik Bostona koji pretpostavlja da ima irske pretke te jednom godišnje ispije litre Guinnessa na St. Patrick's Day. Tako nije i svaki Amerikanac s hrvatskim prezimenom¹¹ automatski pripadnik hrvatske dijaspore čak i kada s vremena na vrijeme pročita neki hrvatski tabloid te kada ga i službeno u Hrvatskoj uvrstavaju među milijun Hrvata u Sjedinjenim Državama, jer je možda njegova lojalnost prvenstveno rezervirana za američku naciju ili lokalnu zajednicu i sl., te jer je možda njegov etnički identitet višeslojan. Međutim u onom trenutku kada se odluči angažirati za "staru domovinu", "stari zavičaj", "staru zajednicu" te potraži i druge koji se angažiraju za ispunjenje sličnih ciljeva i u istim organizacijama, on/ona postaje vidljiv/vidljiva kao pripadnik dijaspore za društvo "boravka" i društvo "porijekla" te često i za njihove institucije. U vrijeme višestrukih i hibridnih identiteta, u vrijeme simboličkog etniciteta (Gans, 1979) nemoguće je odrediti granice dijaspore kao grupe ili kao populacije jer su kriteriji uvrštenja postali potpuno nejasni. Spomenuti stanovnik Bostona i "Amerikanac s hrvatskim prezimenom" samo su latentni pripadnici dijaspore (Riggs, 1999) čiji simbolički etnicitet jednom može postati dovoljno bitan za individualnu odluku o angažiranju i "umrežavanju"¹². Slobodna odluka pojedinca da se angažira i postane vidljiv kao pripadnik dijaspore te snaga njegovih slabih

¹¹ Američki redatelj Peter Bogdanovich prilikom jednog intervjua odbio je gotovo uzrujan razgovarati o svom "hrvatskom porijeklu" napominjući da je jedan od Amerikanaca koji ne kopa po svojim "korijenima".

¹² Tako je američki glumac John Malkovich na početku rata u Hrvatskoj 1991. otkrio i hrvatske korijene te recitirao hrvatsku himnu u jednom videospotu. Njegov simbolički etnicitet očigledno nije bio dovoljno "jak" jer se nakon toga nije angažirao za "hrvatsku stvar" niti je u javnosti isticao svoje hrvatsko porijeklo.

veza (Granovetter, 1982) sve više konkurira jakim vezama transnacionalnih obiteljskih migrantskih mreža, etničkih migrantskih kolonija i sl. Pripadnici druge i treće generacije migranata u vrijeme sve veće mobilnosti, u većini slučajeva, sve su manje podložni izravnom pritisku migrantske zajednice, njenim normama, mitovima itd. Tako je "voluntaristička" dimenzija nastanka i održavanja dijaspore postala centralna pri njenom određenju i ocrtavanju njenih granica, a mreža je postala njen najvažniji socijalni oblik.

Bez obzira na to je li mreža otvorena ili zatvorena, razgranata ili u obliku stabla (Lawler i Yoon, 1998), je li joj struktura u obliku leptira ili zmaja (Skvoretz i Lovaglia, 1993)¹³, čini se da je upravo mreža oblik koji osigurava minimum inkorporiranosti pojedinca, na osnovu kojeg bi se danas uopće moglo govoriti o dijaspori kao socijalnom obliku odnosno na osnovu kojeg bi se danas uopće moglo prepoznati pojedinačnu diasporu. Osim toga mreža je i najvažniji oblik društvenosti u uvjetima geografskog raspršenja pripadnika dijaspore, kako regionalnog u "zemlji imigracije" tako i kontinentalnog ili čak globalnog. Ona je "minimalni" socijalni oblik što omogućuje takav stupanj kohezije koji se može održavati i novim komunikacijskim tehnologijama.

Međutim, postoji li maksimum inkorporiranosti pojedinca ili maksimum socijalne i teritorijalne homogenosti grupe iza kojeg se više ne bi moglo govoriti o dijaspori? Postoji trenutak nakon kojeg se teško može više govoriti o dijaspori, a koji upućuje i na drugi marker bez kojeg se ne može odrediti diaspora. U onom trenutku kada etničke i ostale mreže, migrantske asocijacije i sl. započnu institucionalizaciju na osnovu zamišljenih ili stvarnih prava koje izvode iz činjenice da zaposjedaju određen teritorij u kontekstu nacije-države, one prestaju biti dijaspom, već se okreću strategijama koje su povezane s teritorijalnošću u uvjetima kada taj teritorij već kontroliraju druge grupe (etničke, političke nacije) odnosno postaju manjinom¹⁴. Jedini teritorij koji je bitan za orijentaciju dijaspore jest teritorij koji je dobrovoljno ili prisilno napušten, koji će trebati ponovo naseliti (u slučaju religijskih dijaspore), pronaći ili čak i osvojiti. Dijaspore se mogu baviti pitanjima prava svojih pripadnika u kontekstu "primajućeg" društva. Ti pripadnici mogu biti lojalni različitim državama i grupama, oni mogu imati dvostruka i višestruka državljanstva, no samo jedan prostor, jedan teritorij ima najveću vrijednost te najveću važnost za usmjeravanje akcija — stvarni ili utopijski teritorij na kojem se *ne* nalaze. Čak i kada su aktivnosti dijaspore transnacionalne odnosno kada dovode u pitanje nacionalnu podjelu teritorija te relativiziraju granice nacije-države¹⁵, jedan prostor, stvarni ili mitski, prošli, sadašnji ili budući za njih ima posebnu važnost te ne podliježe ideološkoj dekonstrukciji — onaj koji je napušten ili koji tek treba pronaći, onaj u kojem trenutno nisu.

Kada se u obzir uzmu markeri kritičnog minimuma tj. oblik inkorporacije pojedinca te odnos prema teritoriju, tada se diasporu može definirati kao deteritorijaliziranu grupu¹⁶ koja je minimalno organizirana kao mreža, a maksimalno kao asocijacija ili čak skup institucija¹⁷, čiji članovi orijentiraju svoju akciju prvenstveno s obzirom na zamišljene ili stvarne prostore

¹³ Ovdje je nemoguće prikazati sve moguće oblike mreža koje preuzimaju najrazličitije dijaspore. To je otvorena tema koja bi u svakom slučaju trebala biti intenzivnije obrađena te koja će u sljedećem desetljeću vjerojatno zaokupiti veću pažnju znanstvenika.

¹⁴ Tako je primjerice jedan dio angažiranih hrvatskih migranata u Beču zatražio priznanje Hrvata u Beču kao "autohtone bečke manjine", računajući s rastom socio-kulturnog i socio-političkog i socio-ekonomskog statusa migrantske zajednice u slučaju priznanja. Taj postupak međutim uključuje i dokazivanje socijalnog kontinuiteta grupe čije naseljenje nikako ne može početi s radnim migracijama ranih 1960-ih već barem s radnim migracijama koje se vremenski preklapaju s modernizacijom i rastom Beča druge polovine 19. stoljeća. Pokretačima ove inicijative je rečeno da "zaborave na Hrvatsku i na diasporu, te da dokažu svoje posebnosti unutar austrijskog konteksta".

¹⁵ Bez obzira na to bila to nacija-država u kojoj trenutno borave ili iz koje dolaze.

¹⁶ Misli se na grupu u Handelmanovu smislu, a ne u Weberovu.

¹⁷ Npr. vlada u izbjeglištvu, "svjetski kongresi" različitih migrantskih grupa.

koje ne okupiraju fizički, a koje najčešće doživljavaju kao “domovinu”, “zavičaj”, “istinsku zajednicu” i sl. Takva definicija dijaspore jasno razgraničava dijasporu od etničkih kolonija, migrantskih, etničkih manjina i transnacionalnih migrantskih i etničkih zajednica, mreža i sl. Redefinicija dijaspore ima bitne implikacije za razgraničenje koncepta, ali i na raspravu o “transnacionalnoj osnovi” djelovanja dijaspore (Vertovec, 1999).

Etnička je kolonija usmjerena prvenstveno na život u “primajućem” društvu i na pokušaje reteritorijalizacije zajednice u novim uvjetima, dok su aktivnosti migrantske etničke manjine prvenstveno usmjerene na pravno-političke implikacije činjenice da se nalazi u “stranom” nacionalnom prostoru. Svaka grupa koja promijeni svoju strategiju i najveći dio svojih akcija usmjeri na prostore trenutnog boravka, poboljšanje vlastitog statusa (socijalnog, ekonomskog, političkog) u “primajućem” društvu, teško može biti prepoznata kao dijaspora, čak i kada je dio aktivnosti posvećen “domovini”, “zavičaju” i sl. To znači da svaka migrantska grupa nije automatski dijaspora premda se može transformirati u dijasporu. Točno je da su uvjeti i razlozi migriranja, a posebno prisila, ponekad odlučujući za oblik organizacije migranata, odnosno za nastanak dijaspore (Clifford, 1994), ali faktori poput prisile u tom kontekstu ne garantiraju kauzalne veze. Napokon, postoje različiti tipovi dijaspora s obzirom na njihovu genezu, poput radne, trgovačke i kolonijalne (Cohen, 1997) čiji nastanak bolje objašnjava izbor nego prisila¹⁸ (Van Hear, 1998), a postoje i etničke zajednice koje se nisu formirale kao dijaspore, premda je prisila jedan od odlučujućih faktora koji je utjecao na njihovu migraciju (npr. Gradišćanski Hrvati).

Dijaspora se razlikuje i od transnacionalnih etničkih ili migrantskih mreža koje se često bez razmišljanja svrstavaju u dijaspore (Riggs, 1999; Vertovec, 1999). Postoje mnoge deteritorijalizirane migrantske mreže bez jasnog centra u kojima aktivnosti nisu usmjerene prema određenim prostorima, odnosno teritorij kao “domovina”, “zavičaj” i sl. ne igra znatniju ulogu u određenju prioriteta za umrežene “članove”. Jedan od najboljih primjera jest transnacionalna mreža kineskih poduzetnika i trgovaca koju se često i rado naziva dijasporom.

Tako je primjerice jedan poduzetnik kineskog porijekla u jednom intervjuu izjavio da mu je dom svuda po svijetu ukoliko je u blizini zračne luke (Vertovec i Cohen, 1999). Transnacionalne mreže mogu razvijati ekonomske veze koje nadilaze nacionalne barijere, ali ne moraju u svakom slučaju orijentirati svoje aktivnosti prema zemlji porijekla niti se angažirati za njenu dobrobit. Stvarni ili zamišljeni prostori porijekla često uopće nisu važni za održanje mreže i povezivanje članova. Često se mogu pronaći i transnacionalne obiteljske mreže s jasnim etničkim kriterijima isključenja i uključenja, ali bez snažne ili ikakve veze s domovinom, društvom porijekla i sl. Jedini “prostor” takvih transnacionalnih mreža mogao bi biti virtualni prostor u kojem se pripadnici mreže osjećaju “kod kuće” kada komuniciraju s umreženim “članovima”. Međutim, niti najslobodnije teorijsko tretiranje teritorija ne uključuje olako i virtualne “prostore”¹⁹. U svim tim slučajevima ipak je primjerenije govoriti o transnacionalnim etničkim ili migrantskim mrežama negoli o dijasporama. U onom trenutku kada transnacionalne migrantske ili etničke mreže orijentiraju svoje aktivnosti prema jednom prostoru porijekla, npr. prilikom regrutacije novih članova, angažiranja obiteljske radne snage iz zemlje porijekla i sl., one postaju i dijaspore. U većini slučajeva, međutim, transnacionalne etničke i migrantske mreže imaju jake veze s društvima porijekla ili barem nekim njegovim segmentima, tj. te veze nisu nikada niti prekidane ili zanemarivane, čak i kada većinu pripadnika čine “ektodijasporijanci” (Riggs, 1999), odnosno oni pripadnici dijaspore koji nikada nisu niti vidjeli zemlju ili regiju porijekla. Takve mreže bile su i ostale dijaspore.

¹⁸ Riječ *dijaspora* se često pogrešno povezuje s porobljavanjem i protjerivanjem. Čak i proučavanje klasične dijaspore pokazuje da je “voluntarizam” mnogo važniji faktor pri objašnjenju pravilnosti migracija negoli se to obično pretpostavlja (Cohen, 1995).

¹⁹ Vidi npr. Lyman (1994).

Postoje i drugi kritični slučajevi koji na prvi pogled mogu dovesti u pitanje postavljenu definiciju. Primjerice, religijske dijaspore ne moraju imati regiju ili zemlju porijekla, mogu ukupno biti raspršene. No one gotovo uvijek imaju poseban odnos prema nekim stvarnim ili utopijskim prostorima. Štoviše, takve dijaspore uvijek žele naseliti određeni prostor i prestati postojati kao dijaspora, a neke u tome i uspijevaju, poput religijskih zajednica koje su se od početka 17. stoljeća naseljavale u Sjevernoj Americi. Odnos tih dijaspora prema određenim prostorima mnogo je konkretniji od odnosa transnacionalnih mreža prema virtualnom prostoru koji je “samo” jedan od važnijih medija koji omogućuje njihovo postojanje.

Poseban slučaj predstavljaju i dijaspore koje se mogu nazvati dijasporama dvostrukog pomaka, poput karipske dijaspore u Velikoj Britaniji. Ta dijaspora ima vrlo kompleksan odnos prema teritorijalnosti, pošto ima dvije stvarne i dvije mitske domovine, što je posljedica kompleksnog migracijskog poretka (Van Hear, 1998) koji uključuje prisilnu migraciju i remigraciju. Osim Kariba kao jedinstvenog područja emigracije, konkretne zemlje porijekla (Jamajka, Dominikana itd.), ta dijaspora konstruira i mitski “Crni Atlantik”, ali i Afriku kao kolijevku vlastite kulture kojoj bi se trebalo vraćati (Cohen, 1997). Dijaspore s višestrukim i vrlo kompleksnim odnosima prema najrazličitijim stvarnim i utopijskim prostorima u krajnjoj konsekvenci ipak potvrđuju prethodno određenje dijaspore kao deteritorijalizirane mreže s posebnim odnosom prema teritorijima na kojima se ne nalazi. Naime, mogućnost povratka može, ali i ne mora biti sastavni dio odnosa prema zamišljenom ili stvarnom teritoriju porijekla. Taj teritorij u svakom slučaju bitno utječe na akciju pripadnika dijaspore bez obzira na bezizglednost rekonstrukcije takvih utopija. “Crni Atlantik” i “Afrika” jesu utopijski prostori koji samo posredno utječu na akciju pripadnika dijaspore, no Jamajka i Dominikana jesu konkretne zemlje porijekla, a veze s njihovim društvima vidljive i mjerljive.

Nadalje, s obzirom na rasprave o “transnacionalnoj osnovi” djelovanja dijaspora važno je istaknuti da dijaspore mogu ali i ne moraju biti transnacionalne s obzirom na način djelovanja prema zemlji emigracije, imigracije ili remigracije. Mnoge dijaspore nisu raspršene po mnogim zemljama već su koncentrirane na jednu regiju unutar zemlje imigracije (npr. Kubanci na Floridi). Njihovo djelovanje ne mora biti usmjereno prema rastakanju granica između nacija-država radi pojednostavnjenja života pripadnika dijaspore koji na taj način mogu lakše komunicirati, putovati i sl. Dijaspore se mogu zauzimati i za jačanje, kako teritorijalnih tako i simboličkih, granica nacije (npr. hrvatska dijaspora u Europi) ili mogu biti aktivističke nacionalističke dijaspore (npr. irska dijaspora u SAD).

No dijaspore mogu biti čak globalno raspršene, njeni članovi mogu često mijenjati mjesto boravka, imati višestruka državljanstva te na taj način relativizirati unutarnje granice svijeta kompartmentaliziranog u nacije-države, a pri tome se u potpunosti angažirati za nacionalističke ciljeve u zemljama porijekla, za jačanje granica “vlastite” nacije-države, za smanjivanje prava migranata u njoj i sl. Upravo zbog takvih suprotnosti nije dovoljno govoriti samo o “dobrom slaganju” procesa, koji se obično pokrivaju terminima poput globalizacije i transnacionalizacije, s dijasporama. Čak i nacionalističke dijaspore ponekad transnacionaliziraju svijet kompartmentaliziran nacijama. Zato se odnos dijaspora i transnacionalizacije mora jasnije istražiti na svim ravnama, a pri tome je neophodno jasno odrediti samu transnacionalizaciju.

Od “globalizirane” globalizacije k “lokaliziranoj” transnacionalizaciji

Sadašnje rasprave o dijaspori sadrže termine poput globalne dijaspore (Cohen, 1997) ili transnacionalizma (Vertovec, 1999; Glick Schiller et al., 1992). U oba slučaja autori upućuju samo na područja aktivnosti migranata koji na neodređen način utječu na prekogranične aktivnosti, ekonomske transakcije, komunikaciju na velikim udaljenostima i sl. (Vertovec, 1999). Pokušaj tipiziranja transnacionalizma (Portes et al., 1999) ostao je na razini uvrštenja samo nekoliko empirijskih slučajeva, pa nije jasno zašto su upravo ti slučajevi pretvoreni u “ti-

pove". Rasprava o "globalnim dijasporama" u doba "globalizacije" bez vrlo preciznog određenja tog termina u vrijeme njegove (galopirajuće) inflacije još je uzaludnija.

Ovdje se pretpostavlja da je danas jedino još moguće jednoznačno odrediti termin transnacionalizacije, koji sadrži procese najrelevantnije za aktivnosti dijaspore i ukupno za cijelu temu. Naime, svejedno jesu li dijaspore raspršene ili regionalno koncentrirane, transnacionalne mreže ili lokalizirane institucije, one svojim aktivnostima u različitim sferama utječu prvenstveno na granice nacionalnih jedinica jer su određene činjenicom da ne okupiraju prostore koji su za njih najvažniji te da moraju u većini slučajeva nadilaziti zapreke koje ih odvajaju od tih prostora. Zato je transnacionalizacija kao proces relativizacije granica nacionalnih jedinica proces koji velikim dijelom određuje aktivnosti pripadnika dijaspore. Isto tako pripadnici dijaspore planiraju i provode aktivnosti koje u mnogim slučajevima utječu na čvrstoću i poroznost granica nacija-država. Za razliku od transnacionalizacije, globalizacija umjesto koncepta postaje područje očekivanja. Umjesto prognoze ona postaje proročanstvo koje samo sebe ostvaruje (Bartelson, 2000). Iz perspektive historije koncepta Jens Bartelson (2000) uspio je prirediti najbolji pregled praksi definiranja globalizacije postavljajući definicije u ontološki okvir koji definira identitet socio-političkog svijeta i njegovih konstitutivnih dijelova — nacionalnih jedinica. Pri određenju tri grupe definicija globalizacije koje se odnose na svijet, njegovu podjelu na dijelove i međuigru tih dijelova, slučajno je otkrio tri procesa koji nisu inkompatibilni te koji mogu biti shvaćeni kao sastavni dijelovi transnacionalizacije.

Prvo i najčešće shvaćanje globalizacije odnosi se na globalizaciju kao intenziviranu razmjenu ili transfer stvari između konstituiranih jedinica bez obzira bile to političke, ekonomske ili kulturne jedinice (Bartelson, 2000:184). Globalizacija u ovom slučaju označava proces koji potiče promjenu na ravni jedinice i to najčešće kao neintendiranu posljedicu interakcije između jedinica. Globalizacija kao transfer odnosi se na razmjenu preko postojećih granica jedinica i između jedinica i sistema. Pri tome se sistem i jedinice ne mijenjaju već ostaju identični sebi tijekom cijelog procesa. U tom je slučaju globalizacija svodiva na uzroke koji operiraju na razini jedinice, poput svjesnih i intencionalnih radnji pojedinačnih agenata. Prema logici tog koncepta globalizacija se događa iznutra prema van. Svijet međuovisnih nacionalnih jedinica različit je od svijeta u kojem su nacionalne jedinice potpuno neovisne, ali u svakom slučaju to je svijet sačinjen od pojedinačnih nacionalnih jedinica. Drugi primjer u području kulture pokazuje da se različite kulture miješaju i kombiniraju, no pri tome se ne mijenjaju toliko da ne bi ostale identične sebi.

U drugom slučaju, globalizacija je proces transformacije koja se dešava na ravni sistema te utječe na sistem koliko i na identitet jedinica (Bartelson, 2000:187). Globalizacija se dešava iznad jedinica kao rezultat interakcije između varijabli sistema kroz različite sektore i dimenzije tog sistema. Tako shvaćena globalizacija jest multidimenzionalan proces koji se dešava izvana prema unutra. Jedinice postaju reproduktivne smjernice za takav sistemski proces koji ultimativno mijenja njihov identitet te na kraju i konstitutivna pravila sistema u kojem su situirane. U tom slučaju globalizacija se dešava u totalitetu te je svijet nešto više od sume dijelova bez obzira na to jesu li ti dijelovi pojedinačne države ili društva. Integralna ideja tog koncepta jest ideja svijeta kao jednog mjesta koje sadrži sveukupne ljudske odnose. Takav koncept globalizacije sačuvao je razliku između jedinice i sistema, ali je sudbina jedinica u potpunosti povezana sa sudbinom sistema kao cjeline. Tako shvaćena globalizacija ima dubok utjecaj na identitet jedinica. Potpisnici takva koncepta globalizacije pretpostavljaju da je moderna država radikalno transformirana te da je njen kapacitet za akciju velikim dijelom ograničen globalnim strukturama i procesima. Globalizacija je tako relativizirala značenje suverenosti i zamijenila državu blagostanja kompetetivnom i tržišno orijentiranom državom koja gubi strukturalnu primarnost unitarnog aktera u internacionalnom sistemu. Globalizacija u tom slučaju pretvara države u izvršitelje silnica koje ne mogu izmijeniti niti politički kontrolirati.

Globalizacija kao transcendencija ne omogućuje ontologizaciju svijeta djeljivog na jedinice i sisteme (Bartelson, 2000:189). Tako shvaćena globalizacija implicira transcendiranje onih distinkcija koje omogućuju osmišljavanje jedinice i sistema. Globalizacija se ne dešava iznutra prema van, niti izvana prema unutra, već ona poništava podjelu na unutarnje i vanjsko. Kada se konceptualizira kao transcendirajuća, globalizacija ne mijenja samo identitet jedinica i sistema, već ona mijenja i uvjete postojanja jedinica i sistema. Globalizacija deterritorijalizira i detemporalizira društvene prakse i ljudsko znanje te ga projicira na globalnu razinu koja postaje preduvjet njegova postojanja. Globalizacija ima svoju vlastitu dinamiku i nije svodiva na pojedinačne uzroke unutar partikularnih sektora i dimenzija. Globalni fenomeni nisu fenomeni koji se mogu objasniti na razini sistema ili jedinica. Globalni se fenomeni simultano rasprostiru preko široko raspršenih lokacija te se istovremeno mogu "kretati" između različitih mjesta bilo gdje na Zemlji. Prema takvu shvaćanju, globalizacija ne mijenja samo karakteristike pojedinačnih država ili identitet država kao političkih institucija, već ona podriiva temelje njihove egzistencije. Globalizacija implicira moguće raspadanje suverenih država i međunarodnog sistema kao teritorijaliziranog oblika političkog života.

Bartelson je u različitim definicijama globalizacije prepoznao tri različita i suprotstavljena koncepta globalizacije. Međutim on je bez svjesne namjere opisao i tri različita procesa koji mogu teći paralelno. Naime kada se cijela rasprava o svijetu i odnosu nacionalnih jedinica i sistema kojeg sačinjavaju prenese na granice između samih jedinica, tada se prepoznaju i tri moguća paralelna, neki put i simultana procesa transnacionalizacije. Ako je transnacionalizacija proces relativizacije i slabljenja granica nacionalnih jedinica (Božić, 2000), onda su transfer, transformacija i transcendencija granica njeni najvažniji oblici.

Transfer (preko) granica uobličava se kao intenziviran, višestruk i višesmjernan prelazak granica nacionalnih, kulturnih, ekonomskih jedinica, tj. prijenos ljudi, stvari, dobara i sadržaja preko tih granica koji ne nailazi na znatniji otpor unutar same jedinice i izvan nje. Najbolji primjer tog procesa jest intenzivirana kulturna razmjena između nacionalnih jedinica koja nije samo posljedica sve veće poroznosti granica, već štoviše i sama relativizira značenje granice među entitetima. Transfer (encija) nije samo jednostavan prijelaz granice, već je to takav prijelaz koji inicira "virusno" pitanje jesu li granice uopće potrebne. To pitanje postavljaju sve češće svi oni koji su uključeni u intenziviranu razmjenu preko granica, ali i oni koji izravno ili neizravno od nje profitiraju i to ne samo u ekonomskom smislu. To je možda najbenigniji dio transnacionalizacije jer su jedinice i nakon utjecaja tog procesa i dalje identične sebi, no granice među njima relativizirane su utoliko što ih najvažniji akteri (migranti, cirkulanti, transnacionalni umjetnici ali i biznismeni, političari Europske Unije i sl.) delegitimiraju.

Transformacija granica može teći paralelno s intenziviranim transferom preko njih ili je može kronološki slijediti. o, bez obzira na to kada se transformacija granica događa, ona uvijek rezultira stvaranjem jedne šire strukture u kojoj granice mijenjaju svoju ulogu odnosno postaju samo jednim njenim dijelom. Primjeri mogu uključiti federalizaciju, poput postupne federalizacije Europske Unije, dvostruko i višestruko državljanstvo i sl. (Božić, 2000). U svakom slučaju, transformacija granica uključuje njihovu promjenu na takav način i s takvim posljedicama da se te granice više ne mogu smatrati samo i isključivo granicama nacionalnih jedinica, bile one političke, ekonomske ili kulturne. One su nakon transnacionalizacije kao transformacije sastavni dio šireg sistema u kojem nacionalni entiteti nemaju primarnu ulogu. One mogu postati i spojnice različitih jedinica s različitim sadržajima koje omogućuju nastanak novih entiteta. No, u slučaju transformacije granice ne nestaju uprkos svojoj promijenjenoj ulozi.

Tek u slučaju transcendencije granica možemo govoriti i npr. o fuziji kulturnih i ostalih sadržaja te o nestajanju dotadašnjih jedinica i granica među njima. To ne znači da granice nestaju istog trenutka kada započne transnacionalizacija kao transcendencija granica, već to znači da granice u slučaju transnacionalizacije kao transcendencije u krajnjoj fazi tog procesa

najvjerojatnije u potpunosti nestaju. Do tada one su relativizirane na takav način da ih svi važni akteri percipiraju kao suvišne. Primjerice, ideja transnacionalnog državljanstva (Soysal, 1994) u krajnjoj konsekvenci dovodi u pitanje smisao izvođenja ma kakvih prava iz pripadanja bilo kojoj pa tako i nacionalnoj zajednici. Provođenje te ideje u praksi dovodi sigurno do relativizacije granica nacije s krajnjim (otvorenim ili prikrivenim) ciljem njezina ukidanja ili barem zamiranja. Provođenje npr. te ideje stvorilo bi takvu propusnost granica koja bi naciju učinila suvišnom. Transcendencija granica može također teći paralelno s transferencijom i transformacijom, ali može ih i kronološki slijediti.

Zanimljivo je da se opisani procesi razumiju još bolje kada ih se promatra u kontekstu akcije pojedinih grupa ili pripadnika mreža i asocijacija. Čini se da tvrdnja da “dijaspore dobro idu uz globalizaciju” dobiva smisao tek kada se akcija pripadnika dijaspore stavi u kontekst transferencije, transformacije i transcendencije granica između nacionalnih jedinica.

Akcija dijaspore²⁰ i transnacionalizacija: područja utjecaja

Ako bismo akciju pripadnika dijaspore promatrali u različitim sferama²¹ ljudskog djelovanja te se istovremeno usredotočili na transfer, transformaciju i transcendenciju granica kao procese koji se također odvijaju u istim sferama — dobili bismo sljedeća područja u kojima akcija pripadnika dijaspore utječe na transnacionalizaciju.

Akcija pripadnika dijaspore	Transnacionalizacija kao:		
<i>“Sfere djelovanja”</i>	transfer	transformacija	transcendencija
socijalna	A1	A2	A3
kulturna	B1	B2	B3
politička	C1	C2	C3
ekonomska	D1	D2	D3

U opisanim područjima mogu se već pronaći procesi koji su uočljivi i bez novih empirijskih istraživanja, ali i procesi koji se daju anticipirati. Tako npr.:

A1 — Intenzivirani transfer granica u socijalnoj sferi društvenog djelovanja u praksi se odnosi najčešće na intenziviranu razmjenu preko granica u smislu intenziviranih, multidirekcijskih migracija (Papastergiadis, 2000; Kritz i Zlotnik, 1992) kao i intenzivirane multidirekcijske komunikacije. Dijaspore kao mreže vrlo su aktivne i vidljive upravo u tom području. Transnacionalne migrantske mreže koje su osobito aktivne i usmjerene prema društvu porijekla često regrutiraju nove migrante te intenziviraju emigraciju ali i imigraciju u i iz zemlje porijekla (Gurak i Caces, 1992) te tako i prijelaz iz jednog socijalnog sistema u drugi. Pri tome dolazi i do intenziviranog višesmjernog prijenosa kulturnih sadržaja i roba preko granica nacionalnih jedinica. Posljedice takva intenzivirana prijenosa jesu sve poroznije granice između nacionalnih jedinica, nacija-država, nacionalnih kultura i nacionalnih tržišta.

A2 — Transformacija granica u socijalnoj sferi posebno je vidljiva u slučaju višestrukih članstava, kao i u obliku transnacionalnih socijalnih mreža te kroz konstrukciju transnacio-

²⁰ Dijasporu ovdje treba shvatiti kao skup aktera, a ne kao jedinstvenog aktera sposobnog za samostalnu akciju.

²¹ Podjela sfera ljudskog djelovanja ovdje se ne nadovezuje na parsonijanske epistemološke i teorijske pretpostavke, već samo uvažava činjenicu da pripadnici različitih migrantskih mreža, asocijacija i institucija i sami dijele vlastito djelovanje na socijalno, kulturno, političko i ekonomsko (Riggs, 1999), kao i činjenicu da se primjeri za procese transfera, transformacije i transcendencije podjele na jedinicu i sistem pronalaze u socijalnoj, kulturnoj, političkoj i ekonomskoj sferi (Bartelson, 2000).

nalnih institucija. Pripadnici dijaspore često pripadaju različitim asocijacijama unutar "primajućeg" društva i društva "porijekla" istovremeno, a mnogi od njih k tome postaju i članovi transnacionalnih udruženja poput Migrantskog foruma EU-a i sl. Pri tome je moguće i povezivanje institucija različitih nacionalnih društava u jedan sistem, pri čemu one ne gube svoj dotadašnji identitet, ali postaju dio šireg sustava odnosa koji zaobilazi uobičajene internacionalne oblike institucionalizacije (poput konfederacije različitih nacionalnih institucija).

A3 — Transcendencija granica u socijalnoj sferi najvidljivija je u obliku transnacionalnih socijalnih područja (Pries, 1998), a pripadnici dijaspore najvidljiviji su i najznačajniji stvaratelji takvih prostora. Deteritorijalizirana i detemporalizirana interakcija pripadnika (najčešće) transnacionalnih dijaspore daje cijeloj diskusiji o transnacionalnim socijalnim područjima smisao jer upravo pripadnici dijaspore održavaju svoje "zajednice" korištenjem suvremenih tehnologija koje omogućuju isprekidanu ali stalnu komunikaciju na velike daljine. Tako se npr. upravo pripadnici dijaspore mogu baviti lokalnom politikom mjesta emigracije (npr. u Indiji) a stanovati i raditi u New Yorku te održavati čvrste veze s članovima obitelji u Južnoj Africi. U tim slučajevima granice između nacionalnih jedinica nisu samo zaobiđene, nego se one uopće ne percipiraju kao bitne. Takav oblik interakcije omogućuje zatim i detemporalizirano i deteritorijalizirano članstvo koje samim svojim postojanjem nadilazi ograničenja jasno zacrtana članstva u nacionalnim društvima.

B1 — Transfer (preko) granica u sferi kulture odnosi se na intenziviranu razmjenu kulturnih sadržaja, a upravo su pripadnici dijaspore pioniri takva oblika transnacionalizacije. To je vjerojatno i najstariji oblik transnacionalizacije, koji je s razvojem putničke industrije i suvremene komunikacijske tehnologije intenziviran tijekom prošlih nekoliko desetljeća. Pripadnici dijaspore ujedno su i kuriri lokalnih, regionalnih i nacionalnih glazbenih, likovnih i ostalih radionica. Oni su "uvoznici" i "izvoznici" različitih stilova. Dijaspore na taj način relativiziraju čvrste granice nacionalnih kultura te utječu pozitivno na relativizaciju binarno definiranih kulturnih identiteta.

B2 — Transformacija granica u sferi kulture posebno je vidljiva na primjeru nastanka višestrukih kulturnih identiteta čiji su najvažniji nositelji upravo pripadnici dijaspore. Postoji bezbroj istraživanja pripadnika druge generacije migranata koji aktivno sudjeluju u radu različitih asocijacija i mreža, a koji imaju dvostruke ili višestruke kulturne identitete. Oni su utjelovljenje transformacije granica nacionalnih kulturnih jedinica jer omogućuju zamišljanje svijeta u kojem su granice prije svega spojnice, a ne razdjelnice različitih kultura. Osim toga pripadnici dijaspore često su u poziciji da moraju reagirati na barem dvije različite kulturne politike (zemlje emigracije i zemlje imigracije) te smišljati inovativne grupne strategije kojima će povezati reakcije na različite kulturne politike. Dijaspore aktivno utječu i na raspravu o institucionalizaciji multikulturalizma kako društva "porijekla" tako i "primajućeg" društva. Čak i kada te dvije rasprave i nisu povezane, dijaspore su u mogućnosti povezati ih pretvarajući ih u raspravu o doseg i ulozi granica nacionalnih kultura.

B3 — Dijaspore mogu aktivno utjecati na transcendiranje granica između nacionalnih kultura. Upravo su pripadnici dijaspore najčešći nositelji hibridnih identiteta (citat — Crni Atlantik) te utjelovljenje razgradnje granica između kultura. Neke dijaspore aktivno sudjeluju u kreiranju novih kulturnih sadržaja u kojima se gubi podjela na "naše" i "druge" kulture. Umjetnici, pripadnici dijaspore danas često eksperimentiraju s fuzioniranjem kulturnih elemenata. Oni tako stvaraju potpuno nove stilove u glazbi, likovnim umjetnostima itd. nadilazeći u potpunosti podjelu na regionalne i nacionalne kulture. Čak i u slučajevima kada se porijeklo pojedinih kulturnih elemenata može odrediti, djelo u cjelini ne može biti svrstano u određeni nacionalni kontekst²².

²² Takav oblik transnacionalnih aktivnosti pripadnika dijaspore u području kulture u krajnjoj konsekvenci dovodi u pitanje i smisao same dijaspore jer nadilazi podjelu na centar i periferiju, na kulture određene "unutra" i "izvana", što je dakako tema za koju je potreban još jedan članak.

C1 — Intenzivirani prijenos preko političkih granica jedna je od najčešćih aktivnosti dijaspora. Političke i diplomatske aktivnosti dijaspora u domovini i zemlji imigracije te često reprezentiranje jedne ili druge spada u klasični politički repertoar mnogih dijaspora. Retorika stvaranja mostova suradnje između dvije ili više zemalja također je sastavni dio političkih programa različitih dijaspora. Nakon takvih aktivnosti zemlje emigracije i imigracije uglavnom imaju bolje odnose, a političke su granice uglavnom propusnije. Tako npr. dijaspore često imaju uspjeha u akcijama koje se odnose na ukidanje viza i političko institucionalno povezivanje.

C2 — Diaspore u političkoj sferi često upotpunjuju transformaciju granica između nacionalnih jedinica i to stvaranjem transnacionalnih političkih institucija ili aktivnim sudjelovanjem u njima. Brojni "svjetski kongresi" dijaspora povezuju institucije različitih zemalja zaobilazeći uobičajene međunarodne političke strukture, relativizirajući njihovo značenje kao i značenje granica između zemalja porijekla i zemalja trenutnog boravka. Jedan od oblika transnacionalnog političkog povezivanja migranata koje ima izravne posljedice na transformaciju političkih granica u Europi danas, jest stvaranje i etabliranje Migrantskog foruma EU. U radu te transnacionalne političke organizacije migranata, koja između ostalog pokušava i uravnotežiti zakonodavstva različitih zemalja u smjeru poboljšanja migrantskih prava, aktivno sudjeluju i pripadnici različitih dijaspora. Osim toga pripadnici dijaspora često imaju dvostruka ili višestruka državljanstva, a same mreže ili udruženja dijaspore profitiraju zbog dvojnog i višestrukog političkog članstva koje je samo po sebi najbolji primjer transformacije granica između nacionalnih jedinica.

C3 — U političkoj sferi akcija pripadnika dijaspore potpomaže ponekad i transcendiranje granica između nacionalnih jedinica. Svi pripadnici dijaspora koji se zbog poboljšanja vlastitog političkog statusa u društvu boravka bore za ostvarenje nekog oblika transnacionalnog državljanstva neizravno se zalažu za nadilaženje podjele svijeta na nacionalne jedinice koje su razdijeljene političkim granicama.

D1 — U sferi ekonomije dijaspore često intenziviraju transfer preko granica nacionalnih jedinica. Intenziviran i višesmjerni tijek novca i pojačavanje investicija mnogih pripadnika dijaspora u zemljama porijekla samo su neki primjeri kako dijaspora utječe na smanjenje značaja granica različitih gospodarstava.

D2 — Pripadnici dijaspora mogu transformirati granice nacionalnih gospodarstava, npr. izbjegavanjem poreza ili dobivanjem specijalnih povlastica u zemlji emigracije i zemlji imigracije koje ih izuzimaju iz nacionalnih poreznih sustava. Čak i kada pokušaji dobivanja specijalnog statusa nisu uspješni, pripadnici dijaspore mogu prelijevati novac iz jednog nacionalnog gospodarstva u drugo s puno manje poteškoća negoli bi to mogli poslovni ljudi koji su vezani samo za jedno nacionalno ekonomsko okruženje. Na taj način pripadnici dijaspore povezuju gospodarstva, a granice tržišta pretvaraju spojnice. U spajanju različitih gospodarstava dijaspore mogu preuzeti i pionirsku ulogu prije tromih nacionalnih institucija.

D3 — Transnacionalne tvrtke pripadnika dijaspore potpomažu transcendenciju granica nacionalnih gospodarstava jer kao i druga transnacionalna poduzeća nisu primorana "teritorijalizirati" kapital te se mogu osloniti na široku mrežu poslovnica koje ponekad čini samo jedan čovjek od povjerenja. Njihova je prednost i u tome što lakše nego drugi mogu razviti globalnu poslovnu mrežu uz pomoć postojećih etničkih i obiteljskih mreža. Na taj način one umanjuju posljedice ograničavajuće podjele na nacionalne ekonomske jedinice, tj. posljedice njihovog zakonodavstvom reguliranog razgraničenja.

Svi opisani slučajevi odnose se na situacije u kojima dijaspore utječu na transnacionalizaciju na način da pospješuju transfer, transformaciju i transcendenciju granica nacionalnih jedinica. Ovdje nisu opisani brojni slučajevi u kojima dijaspore izravno ili neizravno sprečavaju transnacionalizaciju. Također se mogu zamisliti i slučajevi u kojima dijaspore istovremeno unaprijeđuju i blokiraju transnacionalizaciju. Intenzitet utjecaja na transfer, transformaciju

maciju i transcencenciju granica također može biti različit: od jakog do vrlo slabog. Osim toga, različite dijaspore (s obzirom na intenzitet identifikacije članstva, stupanj hibridnosti identiteta, vezanost za lokalitet, tip aktivnosti pripadnika dijaspore, njenu genezu) različito utječu na transnacionalizaciju.

Opsežnije i dublje istraživanje odnosa dijaspore i transnacionalizacije neće biti jednostavno, ali je već sada jasno da ne smije započeti bez određivanja tipa dijaspore te njene uloge u procesu transfera, transformacije i transcencencije granica nacionalnih jedinica. U svakom slučaju taj je put bolji od nestrukturirane komparacije nejasno definirane dijasporizacije (Cohen, 1997) i nedefiniranog transnacionalizma (Vertovec, 1999).

LITERATURA

- Appadurai, Arjun (1998) *Globale ethnische Räume*, u U. Beck (ur.) **Perspektiven der Weltgesellschaft**. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Bartelson, Jens (2000) Three Concepts of Globalization, **International Sociology** 15(2):180—196.
- Božić, Saša (2000) Transnacionalizacija i Haiderizacija: relociranje krajnje desnice. **Revija za sociologiju**, 31(1—2):49—61.
- Castles, Steven (1984) **Here for Good: Western Europe's New Ethnic Minorities**. London: Pluto Press.
- Chaliand, Gérard i Rageau, Jean-Pierre (1995) **The Penguin Atlas of Diasporas**. New York: Viking Penguin.
- Clifford, James (1994) Diasporas. **Cultural Anthropology** 9(3):302—338.
- Cohen, Robin (1995) Rethinking "Babylon": iconoclastic conceptions of the diasporic experience. **New Community** 21(1):5—18.
- Cohen, Robin (1997) **Global Diasporas. An Introduction**. Seattle: University of Washington Press.
- Glick Schiller, Nina, Basch, Linda i Szanton Blanc, Cristina (1992) Transnationalism: a new analytic framework for understanding migration, u N. Glick Schiller, L. Basch i Szanton Blanc C. (ur.) **Toward a Transnational Perspective on Migration**. New York: New York Academy of Sciences.
- Gans, Herbert J. (1979) Symbolic ethnicity: the future of ethnic groups and cultures in America. **Ethnic and Racial Studies** 2(1):9—17.
- Granovetter, Mark (1982) The Strength of Weak Ties: A Network Theory Revisited, u P. V. Mardesen i Lin N. (ur.) **Social Structure and Network Analysis**. Beverly Hills: Sage.
- Gurak, Douglas T. i Caces, Fe (1992) Migration Networks and the Shaping of Migration Systems, u M. Kritz, L. L. Lim i Zlotnik H. (ur.) **International Migration Systems. A Global Approach**. Oxford: Clarendon Press.
- Handelman, Don (1977) The organisation of ethnicity. **Ethnic Groups** 1(2):187—200.
- Heckmann, Friedrich (1991) Ethnische Kolonien. **Österreichische Zeitschrift für Soziologie** 16(3): 25—41.
- Hettlage, Robert (1991) Diaspora: Umriss einer soziologischen Theorie. **Österreichische Zeitschrift für Soziologie** 16(3):4—24.
- Kritz, Mary M. i Zlotnik, Hania (1992) Global Interactions: Migration Systems, Processes and Policies, u M. Kritz, L. L. Lim i Zlotnik H. (ur.) **International Migration Systems. A Global Approach**. Oxford: Clarendon Press.
- Lawler, Edward J. i Yoon, Jeongkoo (1998) Network Structure and Emotion in Exchange Relations. **American Sociological Review** 63(6):871—894.
- Lyman, Stanford M. (1994) Territoriality as a Global Concept. **Revija za sociologiju** 25(3—4):139—150.
- Oomen, T. K. (1997) **Citizenship, Nationality and Ethnicity: Reconciling Competing Identities**. Cambridge: Polity Press.
- Papastergiadis, Nikos (2000) **The Turbulence of Migration. Globalization, Deterritorialization and Hybridity**. Cambridge: Polity Press.
- Portes, Alejandro (1999) Towards a New World — the Origins and Effects of Transnational Activities. **Ethnic and Racial Studies** 22(2):463—477.

- Portes, Alejandro, Guarnizo, Luis E. i Landolt, Patricia (1999) Introduction: Pitfalls and promise of an emergent research field. **Ethnic and Racial Studies** 22(2):217—237.
- Riggs, Fred W. (1991) Ethnicity, Nationalism, Race, Minority: A Semantic/Onomastic Exercise. **International Sociology** 6(3).
- Pries, Ludger (1998) Transnationale Soziale Räume, u U. Beck (ur.) **Perspektiven der Weltgesellschaft**. Frankfurt a/M: Suhrkamp.
- Riggs, Fred W. (1999) Diasporas — some conceptual considerations, <http://www2.hawaii.edu/fredr/diacon.htm>.
- Safran, William (1991) Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return. **Diaspora** 1(1):8—23.
- Sheffer, Gabriel (1986) **Modern Diasporas in International Politics**. Sydney: Croom Helm.
- Shuval, Judith T. (2000) Diaspora Migration: Definitional Ambiguities and a Theoretical Paradigm. **International Migration** 38(5):41—55.
- Skvoretz, John i Willer, David (1993) Exclusion and Power in Exchange Networks: A Test of Four Theories of Power in Exchange Networks. **American Sociological Review** 58(6):801—818.
- Soysal, Yasemin Nuhoglu (1994) **Limits of Citizenship. Migrants and Postnational Membership in Europe**. Chicago: University of Chicago Press.
- Van Hear, Nicholas (1998) **New Diasporas. The Mass Exodus, Dispersal and Regrouping of Migrant Communities**. London: UCL Press.
- Vertovec, Steven (1999) Conceiving and researching transnationalism. **Ethnic and Racial Studies** 22(2): 447—462.
- Vertovec, Steven i Cohen, Robin (1999) Introduction in Migration and Transnationalism, u Vertovec S. i Cohen R. (ur.) **Migration, Diasporas and Transnationalism**. The International Library of Studies on Migration 9. Aldershot: Edgar Elgar.

THE ROLE OF DIASPORAS IN THE PROCESS OF TRANSNATIONALISATION

SAŠA BOŽIĆ

Institute for Migration and Ethnic Studies
Zagreb

Author is analysing the active role of diasporas in the process of transnationalisation, as well as intensity and direction of their influence on transference, transformation and transcendence of the boundaries of national units. He redefines diaspora as deterritorialised network which acts on the behalf of real or imagined "homelands". He emphasises the differences between diasporas considering intensity of identification, hybridity, communication, attachment to locality and activity of the members, as well as different influences the diaspora members have on transnational community formation. The final part of the paper determines the main fields in which diaspora activities intersect with and influence transnationalisation. Intensity and direction of action are combined with social, cultural, political, economic spheres of boundary transference, transformation and transcendence.

Key words: DIASPORA, GLOBALISATION, TRANSNATIONALISATION, NATION-STATE, ETHNICITY